

Тілдің әдебилік сипаты – фразеологизмдер туралы

Қазақ тіл білімінде, тюркологияда, фразеологияның жалпы проблемалары бұл күнге дейін түбегейлі зерттеліп, өзінің тиянақты шешімін тапқан жоқ. Басқаша айтқанда, сан алуан фразеологиялық тізбектер дербес зерттеу объектісі болудан гөрі, ілгері-кейінді жазылған сөздіктерде, мақалаларда иллюстрация материалы дәрежесінде ғана қолданылып келеді. Тіпті жалпы тюркологияда елеулі орын алатын бұрынғы сөздіктерде де идиомдық және басқа тұрақты сөз тіркестері тым сирек кездеседі. Тек соңғы кезде ғана қайсыбір түркі тілдерінде осы салада еңбектер туа бастады. Фразеологизмдер тіліміздің бөлінбес бір бөлшегі. Өзінің көнелену жағынан да, тұлға, мағына тұрақтылығы жағынан да, стиль жағынан да оларға тән ерекшеліктері бар.

Тілімізде көкейге қонымды, көркем, орамды алуан түрлі тұрақты сөз тіркестері кездеседі. Тіл қазынасына жататын қат-қабат тіркес, тізбектерді халық орынды пайдаланады. Мақал-мәтелдер мен бара-бар жоғары бағалап, оларды қастерлей сақтап келеді. Сол сан-салалы тізбек, қалыптасқан сөз топтарын жинау, бір ізге түсірудің мәні өзімен-өзі түсінікті.

Тіл-тілдің өзіне лайық ұлттық қасиеті оның барлық таралуынан (ярустарынан) байқалатыны мәлім. Сол қасиет, әрине, тиянақты сөз тіркестерінен де анық көрінеді. Тіл байлығын сөз өткенде, сөз байлығы (лексикалық қор) деген топқа осы сөздікте қамтылған алуан түрлі фразеологизмдерді жай, жалпылай жатқыза салуға болмайды. Басқаша айтқанда, сөз байлығын тексеретін тіл білімі саласын *лексикология* дейтін болсақ, фразеологизм байлығын тексеретін саланы *фразеология* деп атау әбден орынды. Бұл саладағы ғылыми топшылаулар 1944 жылдан бері айқын.

Елімізге есімдері мәлім ориенталист ғалымдар – М.О.Әуезов, С.Е.Малов, Н.В.Юшманов кезінде осы мәселе жөнінде өте құнды пікірлер білдірген еді.

Әр тілдің заңдары, өзіне лайық ерекшеліктері бар. Оларды зерттейтін фонетика, морфология, синтаксис, лексика, семасиология тәрізді ярустары, яғни тараулары бар. Фразеологизмдер бұрынды соңды еңбектерде, көбіне, осы лексика тұрғысынан зерттеліп келген.

Тұтастық, тұрақтылық пен тиянақтылық «Фразеологиялық бірліктің» басты негізгі белгісі дегенде, бұл қасиеттерді өз дәрежесінде, өзге күйде тілдің басқа элементтерінен табуға болады. Мәселен, тілдегі ең кішкене бөлшек фонема, буын болсын немесе морфема мен түбір, оның негізгі, туынды түрлері болсын, өзінің тұлғалық тұтастығын, тұрақтылығын сақтайды. Сөйлемнің әр-алуан типтерін алсақ, олар да өз құрылымының

ерекшелігіне, шегі мен мөлшеріне, солардың тұрақтылығы мен тұтастығына қарай бір-бірімен дараланып тұрады. Бұл тұрғыдан қарағанда тұтастық, тұрақтылық қасиеттер тек фразеологиялық бірлік емес, көртеген тілдік категорияларға ортақ тәрізді, яки тұтастық, тұрақтылық, тиянақтылық сипат алған нәрселерден бәрі бірдей фразеологиялық бірлік бола алмағанымен, фразеологиялық бірлік болу үшін сол қасиеттің болуы міндетті. Әйтсе де, біз бұл жерде сөз етіп отырған заңдылықтың өз ерекшелігі бар.

Фразеологизмдер сөйлеу тілінде де, жазу тілінде де көп қолданылатын құрылыс материалы. Фразеологиялық тіркестер қай – қайсысы болмасын бәрі де алғаш халықтың сөйлеу тілі негізінде қолданылған. Сондықтан олар өмірдің барлық саласын қамтып, ішкі мазмұны жағынан өте бай болады.

Фразеологизмдер халықтың тұрмыс-тіршілігінің, салт-санасының, дүниетанымының айнасы болып табылады, олар-тақырыптық және семантикалық тұрғыда көп аспектілі, ойлау мен танымның ерекше бейнелі, эмоционалды-экспрессивтік реңкке ие және тіл қабаттарының ішіндегі құрылымдық типтері мен синтаксистік модельдері қалыптасқан тілдік бірліктер. Фразеологизмдер сөйлем ішінде қолданылғанда стильдік ерекшелікті, эмоциялық реңкті айқын көрсетуге қызмет етеді. Мысалы, *қуанды* деген сөз бен *екі езуі екі құлағына жетті* фразеологизмінің, *қорықты* деген сөз бен *жүрегі тас төбесіне шықты* фразеологизмінің, арасында мағыналық сәйкестік болғанымен, бұл сәйкестік толық балама бола алмайды. Себебі *қуанды*, *қорықты* сөздерінде фразеологизмдердегідей экспрессивті реңк жоқ. Бұл жөнінде І. Кеңесбаев өз ойын былай тұжырымдайды: «Жеке сөз өздігінен барлық жағдайда ауыс, бейнелі мағынада жұмсалуды міндетті емес».

Тілде сақталған әдет-ғұрыптар мен салт-саналардың іздері де фразеологизмдерде айрықша байқалады. Халықтың бүгінгі күнге дейін жеткен, ұрпақтан-ұрпаққа сақталып келген әдет-ғұрыптары да фразеологизм уәждерінде айқын көрінеді. Фразеология жеке лингвистикалық пән ретінде XX ғасырдың 40-жылдары қалыптасты. Фразеологияның теориялық негізін қалаушылар ретінде француз ғалымы Ш. Баллиді, Ресей академигі В.В. Виноградовты атауға болады. Ә.Б. Олғанбайұлы мен Ғ. Қалиев «Қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы» атты еңбегінде: «Фразеологизмдердің өз алдына дербес лингвистика саласы екендігін және оны танытатын негізінен үш белгісі бар. Олар: 1) даяр қалпында жұмсалу белгісі, 2) мағына тұтастығы, 3) тіркес тиянақтылығы», – деп жазды. Сондықтан фразеологизмдерді топтастыру тіл біліміндегі күрделі мәселелердің бірі болып табылады. Олай болса, фразеологизмдерді меңгертуді көркем сөйлеуге үйретудің құралы, тілді орынды жұмсауға төселдірудің жолы деп санауға болады. Тұрақты тіркестер студенттің сөздік қорын байытып, оның сөйлеу әрекетін жетілдіруге де оң ықпал ететіні сөзсіз.

Қазақ халқы өзінің өткен тарихында талай көрші елдермен, шет жұрттармен экономикалық әрі мәдени қарым-қатынасты басынан кешіргені мәлім. Тілімізде осыған орай туған толып жатқан тіркестер бар. Олардың бірқатары жазба әдебиет, хиссалар арқылы, екіншілері – сауда-саттыққа

байланысты, үшіншілері таратушылардың уағызымен, тағы біреулері екі елдің күн көріс тіршілігіндегі ортақ ой-сана, дәстүр тауқыметімен, түрліше ықпалдар жасай, туып орнығады. Мәселен, қазақ арасына таралған Атымтайдай жомарт бол; Наушаруандай әділ бол; Аплатондай ақылды; бұланнан үлкен аң болмас; Бұланайдай үлкен тау болмас; барар жерің Балқан тау, о да біздің көрген тау; ұлың ұрымға, қызың қырымға т.б. фразаларда өңге жұрттардың өткендегі мәшһүр адамдары, шет елдің топоним, этноним атаулары сақталып қалған. Сол бөгде жұрттардың салт-сана, әдет-ғұрпын, ел билеу, әкімшілік қалпын қабылдауға байланысты енген толып жатқан фразеологизмдер бар. Фразеологизмдер өз мағынасында қолданыла келе, өзін көмкеріп тұрған әр қилы субъективтік, ситуативтік контекст қоршауында мағына-мазмұны жағынан жетіле, шындала түседі. Фразеологизмдерді осылайша орнын тауып қолдану үлкен суреткердің ғана қолынан келеді. Фольклор мен қазіргі бай, көп жанрлы совет көркем әдебиетінің фразеологизмдерді кәдеге жаратудағы кереғар айырмасы да осы кең тынысты творчестволық қолданысқа байланысты. Ауыз әдебиеті, көбіне, жыр, өлең түрінде келіп, тиянақты сөз тіркестері қыспақта қалады, шектуелі бір қоршауда ғана жұмсалады, немесе ауызекі тілдің ықшам сөйлемдерімен тұйықталып қалады. Осы алуан түрлі тіркестер суреткердің қаламына іліккенде кең өріс алып, стиль жағынан ширатыла түседі. Бұл ретте көркем қара сөз саласында С.Сейфуллин, М.Әуезов, Б.Майлин, Ғ.Мүсірепов т.б. ерекше атауға болады. Көркем сөз шеберлерінің, жалпы алғанда қалам иелерінің, оның ішінде кейінгі жылдары қаулап өсіп, әдебиет әлемінде бой көрсетіп жүрген жас жазушылардың, өзіміз сүйсініп оқитын шығармалары, жазба әдебиетіміздің атасы-Абай туындылары біз үшін тұрақты сөз тіркестерін күреп алатын кеннің көзіндей болды.

Қазіргі кезеңдегі шарықтаған мәдени қарым-қатынастарға, ғылыми-техникалық прогреске байланысты аударма проблемасы өріс алып отырғаны мәлім. Халықтар арасындағы осындай тілдік байланыстардың нәтижесінде фразеологизмдер де сөзбе-сөз, немесе калька жолымен аударылып, бір тілден екінші тілге ену үстінде. Жаңа қоғамдық қатынастардан туған тиянақты сөз тіркестері-фразеология ғана емес, фразеология тұрғысынан да игерілетін объектінің бірі. Бұл істі біз келешектің кезек күттірмейтін зерттеу тақырыбы деп білеміз.

Фразеологиялық бірлік саласында әрі практикалық, әрі теориялық мақсаттарды ұштастыра зерттеуді керек ететін қомақты да зәру проблема-стилистика үшін де маңызы зор. Біз сөз етіп отырған пән мен стилистиканың қауышар проблемалары аз емес. Басқасын былай қойғанның өзінде фразема, лексема ұғымдарының ара қатынасын ажырата білуде де мән жатыр. Көп жағдайда стилистика мен фразеология сөздің тікелей мағынасынан гөрі бейнелі мәндеріне басым көңіл бөледі. Сондықтан осы екеуінің межесін ажырату әбден қажет. Сөздің тура немесе негізгі мағынасы фразеологизмнің семантикасын ашып бере алмайды. Мәселен, фразеологиялық бірлікті зерттеу үшін ат үсті деген тіркестің «ненің үсті?» деген негізгі мағынасы емес, «қалай?» деген сұраққа жауап болатын туынды мағынасы керек. Осы

тұрғыдан келгенде біздің алдымызда фразеологизмдерді танып, білудің әрі синхронды (қазіргі қалпында), әрі диахронды (тарихи қалыпта) зерттеу мақсаттары тұрғаны байқалады. Сол сияқты стилистика мәселесімен орайласа өз шешімін табуға тиісті міндеттер қатарына фразеологизм ішіндегі сөздердің өзара тіркесу заңдылықтары, тұтас тіркестің сөйлем жүйесіндегі үйлесімі, нақты бір контексте фразеологизмнің бір орамды, екі орамды болып, не одан да көп орам қоршауында келуі, осыған сай фразеологиялық бірліктің қолданылу тәсілдері контекст ыңғайына сәйкес фразеологизмнің стильдік реңкінде болатын нәзік құбылыстар жатады.

Фразеологизмдерге тән белгілердің сөзге ойысар жағы да, одан оқшау кетер жағы да бар. Тілдегі әр түрлі типтес құбылыстардың өзара бұндай жалпылық айырма жақтарын қысқаша жоғарыда аталып өтті. Фразеология теориясында осы жөнінде, негізінде, екі түрлі пайымдау бар: а) кейбір зерттеушілер фразеологиялық бірлік пен сөз мағына жағынан бір-біріне балама (эквивалент) бола алады дегенді айтады; б) фразеологиялық бірлік пен сөздің екеуі-екі бөлек дүние, кей ретте мағына жуықтығы болғанымен, бұлардың арасына теңдестік белгісін қоюға болмайтынын ескертеді. Фразеологиялық бірлікке тиісті белгілердің ешқайсысы да сөз категориясынан толық түрде ұшырамайды; керісінше, сөз бойындағы қасиеттердің ешбірі де толығынан фразеологиялық бірлік саласынан кездеспейді. Басқаша айтқанда, мағына тұтастығы, тіркес тиянақтылығы, қолдану тиянақтылығы тәрізділер фразеологиялық бірліктің еншісіндегі белгілер. Олай болса, «лезде» - көзді ашып-жұмғанша, «қорықты» деген жүрегі ұшты болып, фразеологиялық бірлік пен сөз іліктес келуін қалай түсінеміз? Көп жағдайда осы іспеттес мағына «сәйкестігі» байқалып отырады. Солай бола тұра бұл «сәйкестік» толық балама бола алмайды: «лезде», «қорықты» сөздерінде фразеологиялық бірліктерге тән экспрессив өң жоқ.

Тілдегі мақал-мәтелдер де тұрақты сөз тіркесіне жатады. Бірақ, барынша тар ұғымда алынатын фразеологиялық бірліктер мен мақал-мәтелдердің арасында үлкен айырым бар. Мақал мен мәтел фразеологиялық бірлікте өзінің сөз қолданыс, мағыналық жағынан ерекшеленіп тұрады. Ішкі мазмұны сыртқы түрі жағынан, яғни, өздерінің семантикасы, грамматикалық құрылысы жағынан мақал-мәтелдің фразеологиялық бірліктерден елеулі айырмашылығы бар. Фразеологиялық бірліктерден кейбір ұқсастықтары бола тұрса да, мақал-мәтел сөз саптаудың дербес түрі болып есептеледі. Демек, олардың өздеріне тән лексика-семантикалық, грамматика-стильдік ерекше (релеванттық) белгілері бар.

Фразеологизмдерді меңгертуде оның лексикалық және грамматикалық мағыналары өзара сабақтастықта болады. Бұл мәтіндерді лексикалық және грамматикалық талдау кезінде, жаттығу жұмыстарында фразеологизмдердің мағынасын сөздік арқылы түсіндіру нәтижесінде жүзеге асады. Мысалы, *Ат құйрығын кесіп кету; Айна қатесі жоқ; Айтқанына көндіріп, айдауына жүргізу* деген фразеологизмдердің мағыналарын түсіндіру үшін олардың біртұтас лексикалық мағынаға ие екендігі, олардың бір ғана сұраққа жауап

беріп, бір сөйлем мүшесі болатыны меңгертіледі. Сөздік қордағы әрбір фразеологизмдерді қатысым әрекетінде қолдану үшін студенттердің сөйлеу қабілетін дамыту студенттердің сөздік қорындағы фразеологизмдерді мағыналарына қарай іріктеп, оларды басқа сөздермен орынды байланыстырып, өз ойын дұрыс, толық жеткізе алуына көмектеседі.

Фразеологизмдерді оқыту барысында сөздік қорын, тіл байлығын, сөздікпен жұмыс жасау тәсілдерін меңгеруі фразеологияның түрлері мен оның құрамын саналы түсінуіне, сөздік қордағы фразеологизмдерді күнделікті қарым-қатынаста жұмсауға дағдылануға әсер етіп, пәнге деген оқу мотивацияларын арттыру болып табылады.

Қорыта айтқанда, фразеологияның теориялық, практикалық мәселелерін зерттеуді бұл күндері тілшілер қауымы мықтап қолға алып отыр. Бұл салада, әсіресе, Москва, Ленинград ғалымдары елеулі де нәтижелі табыстарға жетті десек, артық емес. Түркі тілді республикалардағы лингвист ғалымдардың фразеология пәнін өрістетуге талабының өзі бір төбе. Бұлай дегенде біз «Самарқанд мектебі» атанып жүрген ғалымдар тобының алымды еңбегін, өнімді істерін ерекше атамақпыз. Самарқанд университетінің жанынан Л. И. Ройзензонның т.б. басқаруымен «Фразеология мәселелері» атты көп сериялы жинақ үздіксіз шығып тұрады.

Түйіндеме

Фразеологизм – тілдің сөздік қорының айшықты да, мәнерлі де, бай саласының бірі. Бұлар өзінің бейнелілік, әсерлілік, экспрессивті-эмоциялық, суреттеме қасиетімен көзге түседі. Осындай көркем, пәрменді, бояуы қанық алуан түрлі тұрақты тіркестерді халық орынды пайдаланып, ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіп келеді.

Резюме

Речь – это способ общения между людьми. Чтобы достичь полного взаимопонимания, яснее и образнее выразить свою мысль, используются многие лексические приемы, в частности, **фразеологизмы** – устойчивые обороты речи, которые имеют самостоятельное значение и свойственны определенному языку. Мы часто используем фразеологизмы в повседневной речи, порой даже, не замечая – ведь некоторые из них просты, привычны, и знакомы с детства.

Summary

In linguistics, phraseology is the study of set or fixed expressions, such as idioms, phrasal verbs, and other types of multi-word lexical units (often collectively referred to as phrasemes), in which the component parts of the expression take on a meaning more specific than or otherwise not predictable from the sum of their meanings when used independently.

The growth of cultural relations at the present stage of scientific and technological progress in the area and said that the problem of translation. As a result of these linguistic ties between the peoples of phraseology and word by word, or by tracking translated into one language to another. Birth of a new PR comprehensive vocabulary and phraseology, but also one of the phraseology used

in the context of the object. In this case, we believe that it is urgent subject of the future. Phraseological units in the field and significant practical and theoretical purposes, which should be studied in conjunction with the importance of the need for style issues. We are talking about the theme and style, there are many problems in this project. In most cases, the style and phraseology will focus on values rather than the symbolic meaning of the word. For example, the wheels for the study of phraseological units, the phrase "during what?", Which means "How are you?" Was the answer to the meaning of the derivative. In this context, we recognize phrases and the ability to sync (current position) and diachronic (historical normal) said that the purpose of the study. Similarly, the number of tasks, focusing on the problem of style in EF forms of interoperability words, all the phrases in a sentence just phraseology in the context of a combination of two or more rolls of flexible packaging unit to be surrounded by these methods of communication phraseology phraseology style in color, which is sensitive to the pace of events.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. І. Кеңесбаев, Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі, Алматы, 1997ж
2. М.Белбаева. Қазіргі қазақ тілі лексикологиясы, Алматы, 1976ж
3. Э.В. Кузнецова. Лексикология русского языка, Алматы, 1986ж